

Дударев С. Л. ИЗ ИСТОРИИ СВЯЗЕЙ НАСЕЛЕНИЯ КAVKAZA C KИMMEPИЙCКО-CKИФCKИМ MИPOM.— ГPOЗHЫЙ, 1991.— 124 c., 30 табл.

Книжка С. Л. Дударева, присвячена вивченню історії взаємодії автохтонного населення Кавказу (головним чином, Північного) з кімерійцями та скіфами, підбиває підсумки багаторічних наукових пошуків автора в галузі археології раннього залізного віку.

Рецензована монографія складається з тематично пов'язаних окремих нарисів, об'єднаних у два розділи, певною мірою сприяє заповненню існуючих прогалів у загальній панорамі зв'язків кавказців (насамперед, північних) з оточуючим світом у першій половині I тис. до н. е.

Основним у праці є перший розділ, присвячений з'ясуванню ролі кімерійців в історії Кавказу та Західної Азії. Він починається з історіографічного огляду кімерійської проблеми, в якому досить повно проаналізовано її сучасний стан, окреслено основні шляхи розвитку та рішення. Автор знаходить (с. 14—15) певні підстави для сумніву у правоті висновків І. М. Дьяконова, котрий, спираючись на лінгвістичний аналіз терміну «кімерійці», пише, що він не є етнонімом, а означає «рухомий кінний загін іраномовного кочового населення євразійських степів»¹. При цьому С. Л. Дударев посилається на те, що пояснення І. М. Дьяконова в дійсності можна віднести не до осіло-землеробського населення Північного Причорномор'я сабатинівського часу, а до воїнів-кочовиків чорногорівської та новочеркаської епох. Дійсно, етимологічне пояснення І. М. Дьяконова терміну «кімерійці» за нормами давньоіранської мови цілком припустиме. Але згадка імені Гомер, якого звичайно розглядають як родоначальника кімерійців, у «Книзі Буття» (X, 2—5) може свідчити про використання цього терміну і як етноніма. Відоме у грецькій ономастиці ім'я Кімерій також було нерозривно пов'язане з національністю його носіїв². Слід враховувати, що обмін іменами особовими та загальними проходив постійно з найдавніших часів. Про це свідчать і середньовічні аналоги, пов'язані, наприклад, з етимологією таких ойратських етнонімів, як «хошоут» та «торгоут», в етимології яких знайшов відображення військовий лад далекого минулого³. Так, слово «хошоун» означає монгольською «вістря, дзюб», а також побудову військового бойового порядку — авангард війська клином. Що ж стосується етноніма «торгоут», то відомо, що в добу Чингісхана існували загони під назвою «турхаути», які охороняли ставки вождів племен, а пізніше — палаци монгольських ханів. Швидше за все, поява етноніма «кімерійці» мала близьку передісторію і пов'язувалась з певними підрозділами, їх військовою та соціальною організацією.

Як відомо, Північний Кавказ був органічною частиною кавказько-близькосхідного світу. За справедливим висловом С. Л. Дударева, з епохи пізньої бронзи і особливо раннього залізного віку все чіткіше простежується північний напрям зв'язків мешканців регіону, що відображали факт суттєвого впливу на розвиток місцевого населення. Дослідник окреслює основні етапи історії взаємозв'язків кімерійців та осілого населення Кавказу, початок яких належить до «дописемного» періоду кімерійських походів — кінця II — початку I тис. до н. е. Це знайшло своє відображення не лише в поширенні старожитностей пізньозрубного типу на Центральному і Східному Передкавказзі (частина з них публікується вперше, в тому числі й унікальний комплекс вузди з другого Майртупського могильника), але і в появі тут пізньозрубних груп населення. Пересування цього населення С. Л. Дударев пов'язує з ранніми кімерійськими походами, зауваживши, що сам факт проведення походів був головним у ланцюгу причин пошквалювання контактів між населенням півдня Східної Європи і Кавказу (с. 18). На жаль, без уточнення залишилися питання про те, що являли собою ці «ранні» походи, якими були їх маршрути та цілі, різними чи подібними були вони за своїм змістом з походами кімерійців кінця VIII ст. до н. е., засвідченими писемними джерелами.

Безсумнівним досягненням цього розділу є комплексне використання писемних та археологічних джерел. Їх розгляд сприяє більш повному та об'ємному вирішенню кімерійської проблеми. Якими б фрагментарними не були писемні джерела, вони є основою реконструкції подій, пов'язаних з кімерійськими походами на Кавказ і Західну Азію. Спираючись на них, можна сказати, що кімерійці були численними, добре обізнаними у військовій справі кіннотниками (с. 8—9). С. Л. Дудареву вдалось продемонструвати характер політичної ситуації і розстановку сил на Стародавньому Сході напередодні появи там кімерійців, навести аргументи проти згадок про кімерійців у ассирійських джерелах (офіційних документах) середини VIII ст. до н. е., а також уточнити трасу т. з. меото-колхідського шляху, по якому кімерійці просувались на південь у 20-х роках VIII ст. до н. е.

Слід зазначити, що одним з найважливіших є нарис «Северный Кавказ во взаимоотношениях с кочевым миром в предскифский период» (с. 34—61). Тут С. Л. Дударев ретельно розглядає

археологічні свідчення контактів степових намадів та кавказців (як у поховальних звичаях, так і в інвентарі), з'ясовуючи специфіку окремих регіонів Північного Кавказу в даному процесі. При цьому зазначається, що основні події в кімерійсько-північнокавказьких відносинах VIII—VII ст. до н. е. проходили в центральних і (особливо) західних районах Передкавказзя. Саме звідси походить абсолютна більшість знахідок, що характеризують найбільшу концентрацію матеріалів кімерійського типу. Ця територія була плацдармом кімерійських походів у країни Давнього Сходу.

Розглянувши можливий вплив степового кімерійського елемента на поховальні звичаї північнокавказьких племен, автор констатує саме його наявність на Північно-Західному Кавказі.

Слідом за Н. Г. Ловпече, він пов'язує поширення у протогеотів поховального обряду у вигляді витягнутого трупопокладення з безпосередньою інфільтрацією степовиків у місцеве кавказьке середовище (с. 36).

Ми б не хотіли абсолютизувати цей висновок, зроблений на підставі ще не опублікованого могильника «Кочипе» в Майкопі з його унікальною стратиграфією, яка, на думку Н. Г. Ловпече та С. Л. Дударєва, фіксує динаміку розвитку вершиницької традиції у даній конкретній групі населення Закубаня. Тут необхідний детальніший аналіз походження протогеотської групи пам'яток і розвитку поховальної обрядовості степового кімерійського населення у пізніший передкавказький період.

С. Л. Дударєв ретельно вивчив категорії матеріальної культури (головним чином, предмети озброєння та кінську зброю), які кімерійці і кавказці запозичували одні в одних і в яких процес взаємовпливів різних культурних традицій знайшов найяскравіше відображення. У цьому огляді навряд і досить помітна група предметів закавказько-передньозаїтського походження, появу яких на Північному Кавказі слід пов'язувати з походами кімерійців та їх союзників (з місцевих мешканців) на Стародавній Схід в останній чверті VIII ст. до н. е. У зв'язку з цим треба відзначити публікацію С. Л. Дударєвим нових, добре ілюстрованих матеріалів.

Особливої уваги С. Л. Дударєв надає кімерійсько-карасукській спільності, яку виділила Н. Л. Членова, та вивченню в ній місця кам'яномостько-березовської культури, що локалізується в Центральному Передкавказзі та Закубанні (с. 61). Він цілком слушно виступає проти кімерійської етнічної належності цієї, а також ряду інших культур (кобанської та колхідської), які Н. Л. Членова також включила до даної спільності, доводячи їх суто кавказький характер. У той же час С. Л. Дударєв не заперечує значного впливу кімерійців на історико-культурні процеси в Передкавказзі, що врешті-решт знайшов своє відображення у створенні новочеркаської групи пам'яток. Вона являла собою оригінальний сплав кавказьких та степових компонентів і, ймовірно, була результатом міжкультурної взаємодії кочових та осілих племен на півдні європейської частини колишнього СРСР (с. 65). Подібної точки зору дотримується і один з авторів цієї рецензії⁴. Зазначимо, що робота по вивченню походження новочеркаського культурного комплексу, який, звичайно, не обмежується набором речей власне Новочеркаського скарбу, а значно ширший, повинна бути продовжена і не втратила своєї актуальності.

Цікаві розділи книги С. Л. Дударєва, присвячені окремим категоріям матеріальної культури. Автор не мав на меті дослідження всього матеріального комплексу культури, адже це неможливо в межах даної праці. Тому перевага надана провідним категоріям. Перш за все це стосується озброєння. Багато місця відведено мечам та кинджалам із залізними клинками та бронзовими руків'ями. Досить переконливо виглядає їх поділ на 4 групи (с. 40—46).

С. Л. Дударєв певну увагу приділив розвитку захисного обладунку. До бойової паноплії він відніс чотири знахідки пластинчастих панцирів з території Центрального Передкавказзя. Це панцирні фрагменти з поховання № 4 могильника «Індустрія» № 1, поховання біля Кабан-Гори, поховання № 16 могильника Клін-яр-III, одна панцирна пластина з Пседахського могильника № 2 (с. 51—52). Своєю чергою автор вважав можливим пов'язувати їх із скіфами⁵. Але в цій праці він переглянув свою точку зору і висловив припущення, що ці панцирі є зразками обладунку ассіро-урартського типу.

Однак підстав для цього майже немає. Зміна точки зору на приналежність панцирів до певного типу побудована на різниці у довжині платівок з «Індустрії» та кабангорського поховання і клін-ярськими. Навряд чи можна вважати значною різницю в 1 см (2—2,2 см у платівок панцирів першої групи і 3 см — у другій). Наступною підставою є те, що «за зовнішніми ознаками та розміром клін-ярські платівки особливо добре відповідають опису платівок урартських панцирів» (с. 52). Одному з авторів рецензії довелося ознайомитися із залишками панцирів урартів. Слід зазначити, що вони практично нічим не відрізняються від північнокавказьких. До речі, між урартськими та ассірійськими панцирями різниці також немає. І ті й інші належать до обладунку з особливостями панцирів із ламелярною схемою набору або такою, яку з певною мірою умовності можна назвати «скіфською» (маючи на увазі не її походження, а монопольне застосування у скіфській паноплії).

Цікава серія своєрідних пекторалей, які С. Л. Дударєв називає «п'ятигорськими» і «західнокавказькими» (с. 52). Нещодавно вона поповнилась знахідками з могильника Клін-яр-III (с. 52; табл. 15; 16, 4). Як найближчі аналогії їм автор цілком слушно називає «пекторалі» з

Абхазії (Анухва, Єшері). Вся ця серія знахідок виявлена у складі скарбів, знайдених випадково або у зруйнованих похованнях, що створювало значні труднощі у визначенні їх функцій.

С. Л. Дударев наводить думку О. О. Іссена та Б. А. Куфтіна, котрі відносили «пекторалі» до прикрас або предметів для посилення бойового одягу воїна. До захисного обладунку відносив подібні пекторалі Є. В. Черненко. До бойової або парадної паноплії відносить ці предмети С. Л. Дударев (с. 51). З одягом пов'язує «пекторалі» Н. М. Погребова⁶.

Все поставила на свої місце знахідка з Хасанлу (Іран). Ми мали змогу ознайомитись лише з попередніми даними розкопок експедиції Пенсільванського університету, яка протягом кількох років проводила розкопки цитаделі. У приміщеннях, що загнили у вогні близько 800 р. до н. е. (шар IV B) під час навали урартів (?), знайдено залишки 9 коней. Разом з їх кістками лежали предмети кінської зброї, серед яких були і «пекторалі» типу, що нас цікавить. М. де Шоансе запропонувала переконливу схему реконструкції, розмістивши «пекторалі» на грудях коня (рис. 1)⁷.

На жаль, С. Л. Дударев досить поверхово публікує дуже важливий шолом із зруйнованого поховання воїна могильника Клін-яр-III (с. 52—53, табл. 17) і лише згадує шолом з поховання № 186.

Певне місце у праці С. Л. Дударева займає питання про етнічний склад кочових військ, що ходили походами на Схід. При цьому залучаються матеріали образотворчого мистецтва. Слід зазначити, що матеріали такого роду мають неабияке значення і здебільшого заслуговують довіри. Автор згадує цікаве джерело — клазоменський саркофаг із рельєфами на батальну тему — бій між грецькими голплітами та кінними кочовиками. Відносно піших воїнів розбіжностей між дослідниками не було, як немає і зараз — це греки-гопліти. За вдалим висловом С. Л. Дударева, «клазоменські зображення кімерійців стали мало чи не хрестоматійною ілюстрацією, що у вітчизняній літературі з археології та стародавньої історії характеризувала зовнішній вигляд представників цього стародавнього та загадкового народу» (с. 70). Сам саркофаг датується VI ст. до н. е., а події, зображені на ньому, належать до VII ст. до н. е. (у тому випадку, якщо на ньому дійсно кімерійці).

Слід зазначити, що зв'язок вершників, зображених на саркофазі, із кімерійцями ще не можна вважати беззастережно доведеним. Не всі аргументи, наведені на користь цього С. Л. Дударевим в рецензованій книзі та статті, спеціально присвяченій цій знахідці, безперечні. Характер зображень мечів не дає достатніх підстав для висновку про відсутність у них перехрестя, що нагадує меч із Зольного. Навіть, якщо мечі, зображені на саркофазі, і мали перехрестя, то, зважаючи на те, що силует людей та тварин передано лише контуром, навіть без натяку на найважливіші елементи, така деталь неминуче злилася б або з самим мечем, або з рукою.

Горити з «рогopodobною кришкою» з клазоменського саркофага мають аналогії не лише на кімерійських стелах. Відомі вони і на рельєфах Персеполя, амфорі з Чортюмліка⁹. Та якби й горити на скіфських стелах і предметах торгівки, пам'ятках античного мистецтва (стела Леока) зображували в тій же манері, що і на кімерійських стелах та клазоменському саркофазі (силуетом, контуром, без виділення будь-яких деталей), луки в них мали б той же вигляд, що і на останніх.

Отже, належність вершників на клазоменському саркофазі, як і належність їх костюма та озброєння кімерійцями, ще не можна вважати доведеною. Навряд чи можна чекати однакості в оцінці цієї сцени серед фахівців, якщо до неї не дійшли навіть автори рецензій.

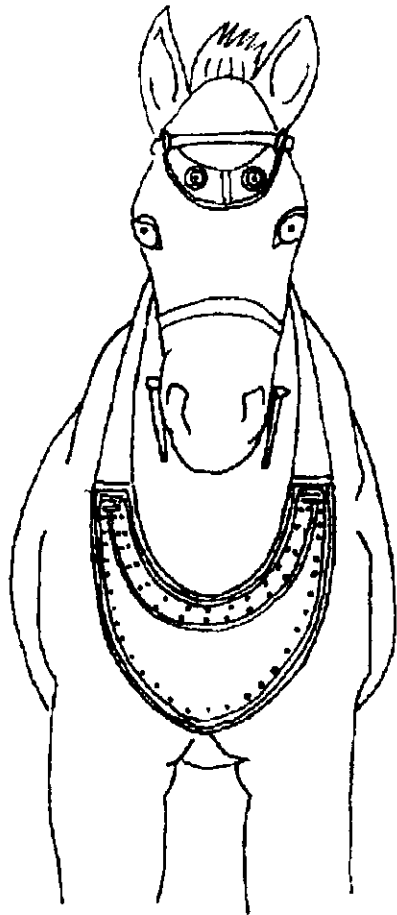

Рис. 1. Реконструкція кінського спорядження з Хасанлу, Іран (за рисунком М. де Шоансе).

Другий розділ книжки С. Л. Дударева присвячений розгляду деяких аспектів контактів населення Центрального Кавказу із скіфами в епоху архаїки. Тут автор виконав велику роботу по уточненню датування цілого ряду поховань VIII—VI ст. до н. е. Тлійського могильника. Досліджені там поховання із «скіфськими» рисами він, як і М. М. Погребова та С. О. Есейн, датує другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. Не заперечуючи цього, в цілому вірного висновку, ми хочемо звернути увагу на останні праці по уточненню хронології скіфських старожитностей (Поліна С. В., Петренка В. Г., Галаніної Л. К. та ін.). Особливо слід відзначити статтю німецького дослідника Г. Коссак¹⁰. У ній доводиться більш ранне (в межах першої половини VII ст. до н. е.) датування деяких ключових скіфських пам'яток Північного та Центрального Кавказу.

У цьому відношенні викликає інтерес точка зору С. Л. Дударева щодо унікальних широких поясів із зображеннями кіннотників з поховань №№ 746 та 76 Тлійського могильника. В результаті аналізу С. Л. Дударев дійшов висновку, що лучників з цього поясу немає підстав відносити до кола зображень ранніх кочовиків, додаючи при цьому, що «...поява «скіфських» персонажів у мистецтві і міфотворчості племен Центрального Кавказу повинна бути результатом тісних культурних та етнічних контактів кавказців і скіфів (с. 96). Досить переконливі твердження автора, що спираються на аналіз реалій, зображених на поясах. При тому він зробив кілька помилок, що однак, не вплинули на вірний висновок.

Спочатку про помилки. Горит, на думку автора, це «футляр для лука» (с. 71). Це не так. Досить згадати слова Маврикія, яким майже півтори тисячі років, — горит це «...футляр, поділений на два відділення, тобто для стріл та для лука»¹¹. Немає жодного сумніву, що на Тлійських поясах зображено не горити. До складу спорядження лучників, вигравіруваних на поясах, входить налуччя та розміщений паралельно (а не в торць, як пише С. Л. Дударев) сагайдак із стрілами. Таким чином, якщо правий автор (а ми впевнені, що так), можна сказати, що, судячи із зображень на Тлійських поясах, ослі мешканці Кавказу до складу свого військового спорядження включали не горити, як це робили кочовики Євразії на початку залізного віку, а окремі пристосування для лука та стріл: налуччя і сагайдак.

Закінчується другий розділ нарисом «Скифы или кавказцы», де на основі всебічного аналізу обряду та інвентаря Учккенського кургану в Ставропольському краї, С. Л. Дударев цілком слушно ставить питання про належність похованого в ньому воїна-вершника до етнічних новоутворень скіфо-кавказького характеру. Ця тема, як і сам механізм формування нових етнічних утворень, може бути віднесена до дуже актуальних завдань стародавньої історії та археології.

Резюмуючи все вищевикладене, вважаємо, що праця С. Л. Дударева є важливим дослідженням, яке відповідає сучасному рівню історичної науки.

С. В. Махортых, Є. В. Черненко

Примітки

¹ Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории «киммерийцы» // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981.

² Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991. — С. 51.

³ Санциров В. П. «Илэтхэл Шастир» как источник по истории ойратов. — М., 1990. — С. 64.

⁴ Махортых С. В., Иевлев М. М. О путях и времени формирования ранних кочевнических образований на юге европейской части СССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 18—30.

⁵ Виноградов Б. В., Дударев С. Л., Рушч А. П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 199.

⁶ Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984. — С. 103, 104.

⁷ de Schauensee, Maude. Horse gear from Hasanlu // Expedition. — 1989. — Vol. 31. — Nos. 2—3. — P. 37—52.

⁸ Дударев С. Л., Махортых С. В. К толкованию иконографии некоторых античных изображений киммерийцев // Античные государства и варварский мир. — Орджоникидзе, 1981.

⁹ Черненко Е. В. Скифские лучники. — К., 1981. — Рис. 33, 69.

¹⁰ Kossack G. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus // Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie. — München, 1983. — С. 89—196.

¹¹ Маврикий. Тактика и стратегия. — СПб., 1903. — С. 15.